

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Şurası

Azərbaycan Tarixçiləri
İctimai Birliyi

ÇUXURSƏD HAKİMLƏRİ VƏ İRƏVAN XANLARI

Müasir Ermənistan Respublikası
Azərbaycan torpağında yaradılmışdır

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

İdeya müəllifi,
layihənin rəhbəri,
elmi redaktor və
ön sözün müəllifi:

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı*

Rəyçi:

Nazim Mustafa
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Texniki redaktor:

Mehri Xanbabayeva
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Güntəkin Nəcəfli.

Çuxursəd hakimləri və İrəvan xanları.

Bakı, Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016. - 44 s.

ISBN 978-9952-8268-5-2

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2016

Azərbaycan
Respublikasının
Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

təşəbbüsü
ilə yazılmışdır.

Bilirsiniz ki,
alimlərimiz mənim təşəbbüslə
İrəvan xanlığı haqqında böyük
elmi əsər yaratmışlar. Bunun çox böyük
əhəmiyyəti vardır. Ancaq bu əsər daha çox
faktoloji və elmi məsələləri əks etdirir.
Hesab edirəm ki, daha geniş
auditoriyaya çatdırmaq üçün
kiçik həcmli broşürlər də buraxılmalıdır.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

*Azərbaycanın diplomatik xidmət
orqanları rəhbərlərinin beşinci
müşavirəsindəki nitqindən.
7 iyul 2014-cü il*

Oxuculara

Müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. **1918-ci il mayın 29-da** erməni dövləti yaradılmasından əvvəl, bütün tarixi dövrlərdə, həmin torpaqlar həmişə Azərbaycana məxsus olmuşdur. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş *hürrilər, kimmerlər, iskitlər, saklar, hunlar*, çoxsaylı *oğuz* və *qıpçaq türkləri* məhz bu regionda, xüsusilə Göyçə gölü* ətrafındakı torpaqlarda yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar.

Azərbaycan xalqının və digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında təsvir olunan bir çox mühüm tarixi hadisələr, proseslər Azərbaycanın məhz bu regionunda cərəyan etmişdir. Böyük Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənin (1468-1478) tapşırığı ilə yazılmış Oğuznamədə – Əbu Bəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” əsərində oğuz türklərinin soy kökündə duran Oğuz xaqanın məhz burada – **Göyçə gölü** ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarında yaşadığı, dünyasını burada dəyişdiyi və burada da dəfn olunduğu qeyd edilir. Xanlar xanı Bayandur xaqan və bir çox digər oğuz-türk sərkərdələri

*1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan torpağı olan – keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan sonra **Göyçə** gölünün adı **1930-cu** ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilib “**Sevan**” adlandırılmışdır.

də özlərinin ata-baba yurdu olan bu diyarda fəaliyyət göstərmiş, burada da dünyalarını dəyişmiş, dəfn olunmuşlar.¹

İlk mənbələr təsdiq edir ki, ayrı-ayrı işğalçı imperiyaların hökmranlıq dövrləri istisna edilməklə, müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi ən qədim zamanlardan başlayaraq həmişə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Bu ərazi sonrakı tarixi dövrlərdə də Azərbaycan sülalələri olan **Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və Eldənizlərin** idarə etdikləri Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycan hakimləri olan Çuxursəd əmirləri və İrəvan xanlarının idarə etdikləri bu torpaqlar həm də Azərbaycan-türk tayfalarının elliklə və ən sıx şəkildə yaşadığı regionlardan biri idi.

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal olunana qədər İrəvan Azərbaycanın çox mühüm dövlətçilik mərkəzlərindən biri idi.

İrəvan bölgəsini, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığını Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış məşhur **Rumlu, Ustaclı və Qacar** sülaləsindən olan **hakimlər, bəyləribəyilər və xanlar** idarə etmişlər.

Bütün XV əsr əboyu Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olmuş Çuxursəd vilayətinin adı da Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan

¹Geniş məlumat üçün bax: Əbubəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkeriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilərin müəllifi Rəhilə Şükürova. Bakı, 1998, s.46-47.

Azərbaycan-türk tayfalarından birinin - Sədli və ya Sədli-lərin adı ilə bağlıdır.

XVI əsrin əvvəlindən 1736-cı ilədək Azərbaycan Səfəvi dövlətinin mərkəzi İrəvan şəhəri olan ən mühüm inzibati vahidlərindən biri olan **Çuxursəd bəylərbəyliyi**ni Səfəvi hökmdarlarının təyin etdikləri məşhur **Azərbaycan Qacarlar nəslinin** nümayəndələri idarə etmişdir. Çuxursəd bəylərbəyliyi idarə edən bəylərbəylilər dövlət qarşısında xüsusi xidmətlər göstərdiyi üçün hər zaman başqalarından fərqlənmiş, nisbi müstəqilliyə nail olmuşdur. Onlar nəinki qonşu dövlətlərə, hətta uzaq Fransaya belə öz elçilərini göndərmişlər.

İrəvan xanlığını (1747-1828) Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış məşhur **Qacarlar** sülaləsindən olan xanlar idarə etmişlər. Xanlığın bütün idarəçilik sistemi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatı, burada yaşayan əhəlinin məişət mədəniyyəti Azərbaycanın minillər boyunca davam etmiş ümumi tarixi inkişaf sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi idi.

İrəvan xanlığı strateji bir məkanda yerləşdiyi üçün onu idarə edən xanlar xanlığın ərazisində mövcud olan qala və digər müdafiə tikililərini möhkəmləndirməklə yanaşı, yenisinin də tikilməsinə ciddi əhəmiyyət vermişlər. Məhz bu səbəbdəndir ki, 1815-1817-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacarı əmri ilə məşhur *Sərdarabad* qalası tikilmişdir. Fransız mühəndislərinin yaxından iştirakı ilə tikilən kvadrat şəkilli bu möhtəşəm qala ikiqat divarı, möhkəm qüllələri ilə seçilirdi. Bu möhtəşəm qalanı da erməni vandalları məhv etmişdir.

“Çuxursəd hakimləri və İrəvan xanları” adlanan bu kitabçada İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalına qarşı aparılan şanlı azadlıq mübarizəsində Azərbaycan vətənpərvərlərinə başçılıq edən İrəvan xanlarının qəhrəmanlığı və sərkərdəlik rəşadəti ilk mənbələr əsasında işıqlandırılmışdır. Dəfələrlə ağır mühasirələrə tab gətirən, doğma vətəninin müdafiəsi uğrunda son nəfəsədək vuruşmağa hazır olan İrəvan xanları öz doğma torpağının azadlığı naminə işğalçılara misilsiz dirəniş nümayiş etdirmişlər.

Məhəmməd Hüseyn xan Qacar (1784-1805), *Hüseynqulu xan Qacar* (1806-1827) və onun qardaşı, *“Aslanlar başı”* fəxri adını daşıyan *Həsən xan Qacar* çar Rusiyası işğalçılarına qarşı aparılan azadlıq mübarizəsində Azərbaycan xalqının şanlı qəhrəmanlıq tarixinin ən parlaq səhifələrini yazmışlar. Onların bu rəşadətli mübarizəsi müasir Azərbaycan gəncləri üçün misilsiz nümunədir.

İlk mənbələr əsasında yazılan *“Çuxursəd hakimləri və İrəvan xanları”* əsəri bir daha sübut edir ki, 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan torpağında yaradılmış müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş və Azərbaycan sülalələri tərəfindən idarə olunmuşdur.

Yaqub Mahmudov

Əməkdar elm xadimi,

AMEA-nın müxbir üzvü

Dövlət Mükafatı laureatı

ÇUXURSƏD HAKİMLƏRİ

Qədim Azərbaycan torpağı olan müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi orta əsrlərdə **Çuxursəd vilayəti** adlanırdı.

Çuxursəd vilayətinin adı Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan Azərbaycan-türk tayfalarından biri olan Sədli və ya Sədlilərin adı ilə bağlıdır. Sədli etnonimi XIV əsrdə yaşamış Qaraqoyunlu tayfa başçısı Əmir Səədin adından götürülmüşdür. 1410-cu ildə dünyasını dəyişmiş Sədli hakimi **Əmir Səəd** (XIV əsrin sonları - 1410) İrəvan yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

Əmir Səədin hakimiyyəti altında birləşmiş Azərbaycan-türk tayfaları XIV əsrin sonlarından başlayaraq Sədli adlandı. Elə bu dövrdən də Şimal-Qərbi Azərbaycanın Arazyanı Sürməli vadisindəki ərazisi (indiki Ermənistan Respublikasının Yerashadzor kəndi və onun ətrafı) **Çuxursəd** bölgəsi adlanmağa və yarıməsli hakimlik şəklində idarə olunmağa başladı. Çuxursədin Azərbaycan torpağı olduğunu erməni mənbələri də təsdiq edir. Erməni mənbələri buranı **“Sahata pos”** – **“Səhəd çuxuru”**, yaxud da **“Yerkrin Sahat”** – **“Səhədin ölkəsi”** adlandırırlar.²

² ԳրիգորյանՎ.Ռ. Եկեմնի խանութները 18-րդ դարիվերջում, Եկեմն, 1958, էջ, 26: (Qriqoryan V.R. *İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonlarında (1780- 1800)*, *İrəvan*, 1958, s.26);İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009, s.37-38.

*Səədli Əmir Həsən
xarici ölkədən gəlmiş elçini
qəbul edir (XIV əsr).*

*(Бах: Очерки по исто-
рии Армении. Сб. ста-
тей. М.1939, с. 101)*

*Səədli Əmir Həsən ovda
(XIV əsr).**

*(Бах: Очерки по исто-
рии Армении. Сб. ста-
тей. М.1939, с. 102)*

* Abidənin üzərindəki erməni hərfləri sonradan əlavə olunmuşdur.

Əmir Səədin ölümündən sonra **Çuxursəd vilayətinin** hakimi onun oğlu **Pirhüseyn** (1410-1414) oldu. Əmir Pirhüseynin dövründə də İrəvan (Rəvan) qalası əmirliyin paytaxtı idi.³ İrəvan hakimi Pirhüseyn tərəfindən atası Əmir Səədin qəbri üzərində 1414-cü ildə möhtəşəm bir türbə ucaldılmışdır.*

*İrəvan yaxınlığında Azərbaycan Qaraqoyunlu əmirlərinə məxsus
Cəfərabad türbəsi və onun üzərindəki yazı*

(Bax: Неймат М. Корпус эпиграфических памятников
Азербайджана, т, 3. Баку, 2001, с.175)

³Bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.37-38.

*İrəvan yaxınlığındakı Cəfərabad kəndində ucaldılan bu türbə Cəfərabad türbəsi adlanır. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 04.04.1946-cı il tarixli fərmanı ilə **Cəfərabad** kəndinin adı dəyişdirilərək **Arqavand** adlandırılmışdır.

Erməni tarixçisi A.Papazyanın yazdığına görə, Əmir Səəd sülaləsinə məxsus olan həmin məqbərədən başqa, göstərilən ərazidə daha iki, nisbətən kiçik məqbərə də olmuşdur.

Sonralar həmin məqbərələr ermənilər tərəfindən sökülmüş, bu nadir tarixi abidələrin daşlarından yaxınlıqdakı tikililərdə istifadə edilmişdir.⁴

Əmir Pirhüseynin ölümündən sonra Çuxursəd vilayətinin hakimi onun oğlanları **Piryaqub** (XV əsrin 20-ci illəri) və **Əbdül bəy** (XV əsrin 40-cı illəri) oldu. XV əsrin 50-60-cı illərində Çuxursədi yenə də həmin Azərbaycan sülaləsinin davamçıları – **Yaqub bəy** və **Həsənəli bəy** idarə etmişlər.

Çuxursəd vilayəti 1468-ci ildən XVI əsrin əvvəlinədək Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olmuşdur.

XVI əsrin əvvəlində mərkəzi Təbriz şəhəri olan mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandı. Azərbaycanın başqa bölgələri kimi Çuxursəd vilayəti də Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil oldu. XVI əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövlətinin ərazisi inzibati cəhətdən 13 vilayətə – bəylərbəyliyə bölündü. Bunlardan biri də mərkəzi İrəvan şəhəri (Rəvan qalası) olan **Çuxursəd bəylərbəyliyi** idi.

Çuxursəd bəylərbəyliyinə mərkəzi –İrəvan şəhəri Osmanlı sərhədlərinə yaxın olduğu üçün Azərbaycan hökmdarı Şah İsmayıl onun möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş və 1509-cı ildə Səfəvi sərkərdəsi Rəvanqulu

⁴Папазян А. Арабская надпись на гробнице Туркменских Эмиров в селе Аргаванг. Журнал «Ближний и средний Восток». Сб. статей. Памяти Б.И.Заходера, Москва, 1961, сәһ. 68-75.

xanın Zəngi çayı sahilində daş və kərpicdən **İrəvan qalasını** inşa etməsinə razılıq vermişdi.⁵ Bütün XVI əsr boyu Çuxursəd bəylərbəyliyi əsasən Səfəvi şahlarının təyin etdikləri və mənşəcə Azərbaycanın **rumlu** və **ustaclı** tayfalarından olan bəylərbəylilər – **Div Sultan Rumlu, Hüseyn xan Sultan Rumlu, Şahqulu Sultan Ustaclı** və **Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı** idarə etmişlər.

Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclının göstərişi ilə 1578-ci ildə İrəvanın məşhur **Xan sarayı (Sərdar sarayı)** tikilmişdir.⁶

1583-cü ilin avqustunda Çuxursəd bəylərbəyliyi Fərhad paşanın başçılıq etdiyi Osmanlı qoşununun hücumuna məruz qaldı. Bundan sonra Çuxursəd bəylərbəyliyi 1583-1604-cü illərdə Osmanlı paşaları – *Xıdır paşa* və *Məhəmməd Şərif paşa* tərəfindən idarə olunmuşdur.

XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Çuxursəd bəylərbəyliyi yenidən Səfəvi şahlarının təyin etdikləri və mənşəcə Azərbaycan tayfalarından, əsasən, **qacarlar** tayfasından olan bəylərbəylilər idarə etmişdir.⁷

⁵Evliya Çələbi. Səyahətnamə. Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi t. e. d., prof. S.Onullahi. Bakı, 1997, s.50; T.Nəcəfli. İrəvan şəhəri Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə (XVI-XVII əsrin I yarısı). // Antik və orta əsrlər Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Bakı, 2012, s. 459.

⁶Bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s..58-59, 191-195.

⁷ԳրիգորյանՎ.Ռ. Եկեակի խոնորքիւրիւր ..., էջ, 26; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009, s.37-38.

İrəvan şəhərində dərb olunmuş Azərbaycan (Səfəvi) pulları
(Бах: Государственный музей изобразительных искусств имени А.С.Пушкина. Тринадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11-15 апреля 2005г. с. 70-71. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 2005. www.nuseum.ru/GMII/tezisi.pdf)

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba044a.jpg>

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba047.jpg>

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba049.jpg>

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/bi051.jpg>

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba059.jpg>

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba053.jpg>

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba054.jpg>

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba055.jpg>

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba056.jpg>

<http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba058.jpg>

***İrəvan bölgəsində və İrəvan xanlığında dövriyyədə olunmuş
Azərbaycan (Səfəvi) pulları***

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTITUTU

*İrəvan bölgəsində və İrəvan xanlığında dövriyyədə olunmuş
Azərbaycan (Səfəvi) pulları*

Çuxursəd bölgəsini azad edən Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (1587-1629) osmanlılara qarşı döyüşlərdə göstərdiyi igidliyinə görə **Sarı Aslan** ləqəbini almış **Əmirgünə xan Qacarı** (1604-1625) Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyi təyin etdi. Bununla da Çuxursəd bəylərbəyliyiində Azərbaycanın qədim tayfalarından biri olan **Ağcaqoyunlu-Qacarlar** tayfasının irsi hakimiyyəti başladı. 1625-ci ildə Əmirgünə xan Qacarın ölümündən sonra bu vəzifəyə onun oğlu, I Şah Abbasın ən tanınmış sərkərdəsi **Təhmasibqulu bəy Qacar** (1625-1635) təyin edildi.⁸

1635-ci ildə İrəvan bölgəsi qısa bir müddətə Osmanlı idarəçiliyinə keçdi. Lakin tezliklə Səfəvilərin hakimiyyəti bərpa olundu və hakimiyyətə **Kalbalı xan** (1636-1639) və **Cağata Kötük Məhəmməd xan** (1639/40-1648) gəldi. O, "Cambr" da **Kötük Əhməd xan** kimi,⁹ dövrün mənbəsində isə **Cağata Kötük Məhəmməd xan** kimi təqdim olunur və onun Səfəvilərlə Osmanlılar arasında imzalanmış Qəsri-Şirin sülh müqaviləsi (1639) danışıqlarının ilkin mərhələsində iştirak

⁸Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XIX - начале XX вв. Ленинград, 1949, с.125.

⁹Սիմէօնէ Երեւանցիոյ: Ջամբու: Գիրք, որ կոչիլ իշակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնակից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյոյ, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ: ՌԶԻԳ, էջ, 156: (Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastirların toplusunun müffəssəl aynası və xatirə kitabı. Vaqarşapad, 1873, s.156).

etdiyi qeyd olunur.¹⁰ Bundan sonra ardıcıl olaraq **Xosrov xan** (1648-1652/53), **Məhəmmədqulu xan** (1653-1659/60) və **Nəcəfqulu xan** (1660-1663) hakimiyyətdə olmuşlar.

XVII əsrin II yarısında Çuxursəd bəylərbəyliyi idarə edən bəylərbəylər haqqında dövrün mənbələri maraqlı məlumatlar vermişlər. 1663-cü ildə Əmirgünə xan Qacarın oğlu **Abbasqulu xan Qacar** (1663-1666) Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyi oldu. Lakin tezliklə onu hakimiyyətdə **Səfi xan – Alxas Mirzə** (1667-1674) əvəz etdi. Səfi xan haqqında dövrün mənbələrində xeyli maraqlı məlumatlar vardır.¹¹ Zəkəriyyə Əylisli əsərinin bir yerində onu Səfiqulu xan Teymur Qaybək kimi¹², digər səhifələrdə isə Səfiqulu xan Alxas Mirzə kimi göstərmişdir.¹³ Bundan əlavə, XVII əsr fransız səyyahı Şarden İrəvanda olarkən (1673) məhz Səfiqulu xanın Çuxursəd bəylərbəyi və ya İrəvan hakimi olmasını, həmçinin onun incəsənəti və elmi sevdini, hamının ona hörmət etdiyini yazmışdır.¹⁴

Səfiqulu xan Alxas Mirzədən sonra hakimiyyətə qısa müddətə **Sarıxan bəy** (1674-1675) gəlsə də, tezliklə hakimiyyətdə onu dövrün mənbələrində Təbrizli Rüstəm xanın oğlu

¹⁰Канакерци З. Хроника. Москва, 1969, с.129.

¹¹ Bax: Simeon İrəvanlı. Cambr..., s.156.

¹²Զաքարյա Ազուլեցի, Օրագրութիւն: Երեւան, 1938, էջ, 63: (Əylisli Zəkəriyyə. *Gündəlik. Yerevan*, 1938, s.63).

¹³Əylisli Zəkəriyyə. *Gündəlik*, s.80,84,88.

¹⁴Şarden İ. Səyahətnamə (tərcümə edən V.Aslanov). Bakı, 1994., s.23.

olduğu göstərilən¹⁶ Səfiqulu xan (1675-1679) əvəz etdi. Bu faktı XIX əsrin rusdilli mənbəsi də təsdiq edir.¹⁷

XVII əsrin sonlarında Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyliyi Abbasqulu xan Qacarın kürəkəni **Zal xan** (1679-1688),¹⁸ **Murtuzaqulu xan** (1688-1691), Naxçıvanlı Məhəmmədrza xanın oğlu **Məhəmmədqulu xan** (1691-1694)¹⁹ və **Zöhrab xan** (1694-1699) idarə etmişdir.

XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyliyi yəni yenə də yerli Qacarlar sülaləsi öz hakimiyyətini bərpa edə bilmişdi. Bu isə yerli Qacarlar sülaləsinin böyük nüfuza malik olduğunu göstərir. Bu zaman **Fətəli (Fərzəli) xan Qacar** (1699-1705), **Əbdül Məhəmməd xan** (1705-1709), **Məhəmməd Rza xan** (1709-1715), **Mehrəli xan** (1715-1719) və **Əliqulu (Allahqulu) xan** (1719-1725) Çuxursəd hakimləri olmuşlar.

XVIII əsrin əvvəllərində Çuxursəd bəylərbəyliyi Səfəvi dövləti üçün önəmli bölgə olaraq qalırdı. Məhz bu səbəbdən 1714-cü ildə Azərbaycan Səfəvi hökmdarı **Şah Sultan Hüseyn** (1694-1722) İrəvan hakimi **Məhəmməd Rza bəyin** başçılığı ilə Parisə böyük bir elçi heyəti göndərmişdi.²⁰

¹⁶Канакерци З. Хроника, с.182; Əylisli Zəkəriyyə. Gündəlik, s.102.

¹⁷ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. I, с. 4.

¹⁸Канакерци З. Хроника, с.195.

¹⁹Канакерци З. Хроника, с.224; СМОМПК, вып. I, с. 4.

²⁰ تاریخ پرچم اران. شمارگان چا پ ۱۳۸۲، ص ۲۲۲

*İrəvan hakimi Məhəmməd Rza bəyin başçılıq etdiyi elçilər
heyəti Parisdə. 1714-cü il.*

XVIII əsr fransız rəssamı Leroks Fransın çəkdiyi şəkil.

1724-cü ilin yazında Osmanlı sərkərdəsi Arif Əhməd paşanın 60 minlik qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınan İrəvan qalası Əliqulu (Allahqulu) xanın başçılığı ilə 92 gün qəhrəmancasına müqavimət göstərmişdir. İrəvan qalasının mühasirəsi zamanı ciddi müqavimətlə qarşılaşan Arif Əhməd paşa Osmanlı sultanından əlavə qüvvələr göndərilməsini xahiş etmişdi. Onun müraciətinə cavab olaraq Osmanlı sultanı öncə 35 min, sonra Kütahya paşasının başçılığı ilə daha 10 min, bundan sonra isə Misirdən əlavə olaraq 3 min nəfərlik qüvvə göndərmişdi. Arifi Əhməd paşa bundan sonra İrəvan qalasını böyük çətinliklə ələ keçirə bildi.²¹

İrəvan qalası, həmçinin bütövlükdə Çuxursəd bəylərbəyliyiinin ərazisi Osmanlı ordusu tərəfindən ələ keçirildikdən sonra on ildən çox bir müddətə (1724-1735) Osmanlı paşaları – *Rəcəb paşa*, *İbrahim paşa*, *Əli paşa Dəftərdar* və *Hacı Hüseyn paşa* tərəfindən idarə olunmuşdur.

Səfəvi sərkərdəsi Nadirqulu xan hakimiyyət başına keçən kimi Osmanlı dövlətindən qoşunlarını 1723-cü ildən bəri işğal etdikləri bütün Səfəvi torpaqlarından geri çəkməsini tələb etdi. Buna rədd cavabı alan Nadirqulu xan Osmanlı qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatı bərpa etdi. Görkəmli sərkərdənin başçılıq etdiyi Səfəvi qoşunlarının zərbələri altında Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycan ərazisini tərk etməyə başladı. Növbə İrəvana çatdıqda qaladakı

²¹ Bax: Silahsör Kemani Mustafa Ağa. *Revan Fethnamesi*. // Bax: M.Münir Aktepe. 1720-1724 Osmanlı-İran münasibətləri. İstanbul, 1970, s.33-34, 69.

Osmanlı qarnizonu döyüşə girməkdənsə müdafiə olunmağı üstün tutdu. Lakin tezliklə Osmanlı qarnizonu bunun da mənasız olduğunu nəzərə alaraq, Nadirqulu xanla danışıqlara girdi. Nəticədə İrəvan qalasındaki Osmanlı qarnizonu 1735-ci il oktyabrın 3-də qalanı tərk etdi.²²

İrəvan bölgəsi Osmanlı qoşunlarından azad olunduqdan sonra **Məhəmmədqulu xan** (1735-1736) buranın hakimi təyin olunsada, Muğan qurultayı ərəfəsində Nadirqulu xan özünün etibar etdiyi **Pir Məhəmməd (Mahmud) xanı** (1736-1747) İrəvan xanı və eyni zamanda bu bölgənin bəylərbəyi təyin etdi.²³

Lakin tezliklə Nadir şah tarixi Azərbaycan torpaqlarında bu vaxtadək mövcud olan inzibati-ərazi bölgüsünü - Şirvan, Qarabağ, Azərbaycan və Çuxursəd bəylərbəyiliklərini ləğv etdi. Onların əvəzinə mərkəzi Təbriz şəhəri olmaqla vahid Azərbaycan vilayəti yaratdı və yeni vilayətin idarə olunmasını qardaşı **İbrahim xan Əfşara** həvalə etdi. "Nadir şah qardaşını Azərbaycan adlanan Atrpatakana rəis və sərdar, yəni sərkərdə təyin edərək, Naxçıvanın, İrəvanın və bütün Ararat vilayətinin (Çuxursəd bölgəsi - *red.*), Gürcüstanın idarəsini ona tapşırdı və onu başqa xanlar üzərində bəylərbəyi və hakimi-mütləq təyin etdi".²⁴

²²Lockhart L. Nadir Shah. A critical study based mainly upon contemporary sources. London, 1938, p. 89.

²³Абраам Кретацци. Повествование. (*Критический текст, пер. на русский язык и ком. Н.К. Корганяна*). Ереван, 1973, с.245.

²⁴Абраам Кретацци. Повествование..., с.244.

Beləliklə Azərbaycanın Çuxursəd bölgəsini İrəvan xanlığı yaranana qədər aşağıdakı hakimlər idarə etmişlər:

Əmir Səəd	(XIV əsrin sonlarından 1410-cu ilə qədər)
Pir Hüseyn	(1410-1413)
Pir Yaqub	(1420-ci illər)
Əbdül	(1440-cı illər)
Yaqub bəy	(1440-cı illər)
Həsənəli Qaraqoyunlu	(1460-cı illər)
Div Sultan Rumlu	(1515-ci ildən)
Hüseyn xan Sultan Rumlu	(1550-ci ildən)
Şahqulu Sultan Ustacı	(1550-1575)
Məhəmməd xan Toxmaq Ustacı	(1576-1583)
Xıdır paşa	(1583)
Lələ paşa	(1577)
Məhəmməd Şərif paşa	(1604-cü ilədək)
Əmirgünə xan Qacar	(1604-1625)
Təhmasibqulu xan Qacar	(1625-1635)
Fərhad paşa	(1635)
Kalbalı xan	(1636-1639)
Çağata Kötük Məhəmməd xan	(1639-1648)
Xosrov xan	(1648-1653)
Məhəmmədqulu xan Lələ bəy	(1653-1660)
Nəcəfqulu xan	(1660-1663)
Abbasqulu xan Qacar	(1663-1666)
Səfiqulu xan (Alxas Mirzə)	(1666-1674)

Sarıxan bəy	(1674-1675)
Səfiqulu xan	(1675-1679)
Zal xan	(1679-1688)
Murtuzaqulu xan	(1688-1691)
Məhəmmədqulu xan	(1691-1694)
Zöhrab xan	(1694-1699)
Fərzəli (Fətəli) xan Qacar	(1699-1705)
Əbdül Məhəmməd xan	(1705-1709)
Məhəmməd Rza xan	(1709-1715)
Mehrəli xan	(1715-1719)
Əliqulu (Allahqulu) xan	(1719-1725)
Rəcəb paşa	(1725-1728)
İbrahim paşa və Mustafa paşa	(1728-1734)
Əli paşa dəftərdar	(1734)
Hacı Hüseyn paşa	(1734)
Məhəmmədqulu xan	(1735-1736)
Pir Məhəmməd xan	(1736-1747)

İRƏVAN XANLARI

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra müəstəqil İrəvan xanlığının əsasını **Mir Mehdi xan Qasımlı-Əfşar** (1747-1748) qoymuşdur. İlk mənbələr Mir Mehdi xanı Əfşarların Qasımlı qoluna aid edir və onun hələ Nadir şahın sağlığında İrəvan hakimi olması haqda məlumat verir.²⁵ Mir Mehdi xan digər Azərbaycan xanları kimi, öz xanlığının ərazisini genişləndirmək siyasəti yeridirdi. O, bu məqsədlə 1748-ci ildə Urmiya xanlığına hücum etdi. Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşar məğlub olaraq öz xanlığının müəyyən ərazilərini Mir Mehdi xana güzəştə getməyə məcbur oldu.²⁶

Lakin onun hakimiyyəti uzun sürmədi, 1748-ci ildə onu Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı (1748-1751) əvəz etdi.²⁷ Tarixçi Melikset bəy də 1749-cu ildə İrəvan xanlığı ərazisində baş vermiş hadisələrdən danışarkən İrəvanda Məhəmməd xanın hakimiyyətdə olduğunu qeyd edir.²⁸ Digər qaynaqlar da Mir Mehdi xandan sonra hakimiyyətə

²⁵bax: میرزا رشید. تاریخ افشار. تهران ۱۳۲۹. (Mirzə Rəşid. Tarixi Əfşar. Tehran, 1329, s.93-94).

²⁶ Mirzə Rəşid. Tarixi Əfşar, ... s.93-94; Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin II yarısında. Bakı, 1979, s.111.

²⁷ Mirzə Rəşid. Tarixi Əfşar. Tehran, 1329, s.94, 97-98.

²⁸ Լ.Մելիքսեթ – Բեկ, Կրթագրությունները Հայաստանիև հայերիմասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 172, 187. (L.Melikset Bek. Gürcü mənbələri Ermənistan və ermənilər haqqında. Yerevan, 1955, s.187).

yerli nümayəndə Məhəmməd xan Gəraylının gəldiyini qeyd edirlər.²⁹

Çox keçməmiş öz nüfuzunu bərpa etməyə çalışan Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar əfqanıstanlı Azad xanla ittifaq bağladı və onların birləşmiş qoşunları 1751-ci ildə İrəvanı ələ keçirdi. Azad xan 1751-ci ildə İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün hücum etmiş gürcü çarı II İraklinin qoşunlarını da məğlub etdi. Bu hadisədən sonra İrəvan xanlığına dair rəsmi sənədlərdə Azad xanın nümayəndəsi

İrəvan xanı ovda.
Rəssam Qriqori Qaqarin (1811-1893).

²⁹ Mirzə Rəşid. Tarixi Əfşar, s.93.

Xəlil xan Özbəkin qısa müddət ərzində İrəvan xanlığının rəsmi işlərinə nəzarət etməsi qeyd olunur.

Bu hadisədən çox keçməmiş, 1755-ci ildə İrəvan xanlığında hakimiyyətə mənşəcə Azərbaycanın **qacarlar** tayfasından olan **Həsənəli xan Qacar** (1755-1759) gəldi.³⁰ Həsənəli xan Qacar hələ Nadir şah dövründə İrəvan hakimi olmuş və şah tərəfindən cəzalandırılaraq hər iki gözü çıxarılmışdı.³¹

Həsənəli xan Qacarın yenidən hakimiyyətə qayıtması qədim Azərbaycan tayfası olan Ağcaqoyunlu-Qacarların* İrəvan xanlığının əhalisi arasında nüfuzunun böyük olduğunu sübut edir.

İrəvan xanlığını idarə edən hökmdarların Qacarlar nəslindən olmasını digər tədqiqatçılar da təsdiq edirlər.³²

³⁰Bax: Simeon İrəvanlı. Cambr.,s.136; Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её соединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 161; СМОМПК, вып.I, с.5.

³¹Bax: Simeon İrəvanlı. Cambr.,s.231.

* Qədim Azərbaycan türkləri olan qacarlar mənşəcə Oğuzların Bayat boyunun Şam Bayatı oymağının bir qoludur. Bu qol Yivə, Ağcalı və Ağcaqoyunlu oymaqları ilə birlikdə Qacar boyunu əmələ gətirmişdi. Çuxursəd vilayətində yaşayan qədim Qacar tayfaları mənbələrdə Ağcaqoyunlu Qacarlar kimi qeyd olunur. Bax: Najafli T, Najafli G. Role of Gajars in Azerbaijan's political life in the XVI - XVII centuries.// «Азербайджан и азербайджанцы», Баку, 2006, № 1-4., p.137-147.

³² СМОМПК, вып.I, с.5; Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам., с.185; Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.8.

İrəvan xanlığının mühüm dövlət atributlarından biri də bayraqlar idi. İrəvan xanları ayrı-ayrılıqda bayraqlarının keyfiyyətli parçadan və zövqlə hazırlanmasına xüsusi diqqət yetitmişlər. İrəvan qalası rus qoşunları tərəfindən işğal edildiyi zaman İrəvan xanlığının 4 bayrağı rus qoşunlarının əlinə keçmişdi.³³ Tiflis şəhərində Qafqaz Hərb Tarixi Muzeyində saxlanılan bu bayraqlardan yalnız 2-si 1924-cü ildə indiki Azərbaycan Tarixi Muzeyinə verilmişdir. İrəvan xanlığına məxsus bayraqların üzərində şir və günəş təsvirləri qurama üsulu ilə tikilmişdir. Bu isə İrəvan xanlarının tarixən

*İrəvan xanlığının bayraqları.
Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi*

³³ Потто В. Кавказская война.1826-1828. Москва., 2006, səh.361.

Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinə* sadıq qalması ilə bağlıdır**.

Hələ XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq mənşəcə qədim Azərbaycan tayfası olan Ağcaqoyunlu Qacarlar Çuxursəd bəylərbəyliyiinin idarə olunmasında mühüm rol oynamışlar. Məhz bu səbəbdəndir ki, işğalçı rus qoşunlarının komandanı general Paskeviçin göstərişi ilə işğal olunmuş bölgəni hərtərəfli təsvir və tədqiq edən İ.İ.Şopen Həsənəli xan Qacarin hakimiyyətə gəlməsi ilə İrəvan xanlığında hakimiyyətin irsi xarakter aldığını yazırdı.³⁴

Həsənəli xan Qacarin ölümündən sonra hakimiyyətdə onu qardaşı **Hüseynəli xan Qacar** (1759/60-1783) əvəz etdi.³⁵

Hüseynəli xan Qacarin hakimiyyəti dövründə hələ 1578-ci ildə Çuxursəd bəylərbəyi Məhəmməd xan Toxmaq Ustacılı tərəfindən tikilən **İrəvan Xan sarayı** görkəmli Azərbaycan memarı Mirzə Cəfər Xoylu tərəfindən yenidən qurulmuş və xeyli təkmilləşdirilmişdir. Sarayın əsas hissəsi

* Azərbaycan Səfəvi və Nadir şah imperiyalarının bayraqlarında da güclü hakimiyyət rəmzi olan sir və günəş təsvirləri vardır.

** İrəvan sərdarına məxsus üçkünc formalı bayrağın qumaş hissəsinin ölçüləri 145x261 x 217 sm-dir. Şirin quyuğu yanındakı yazıda ərəb dilində “Mən qanuna (şəriətə) uyğun hərəkət edirəm”, digərində isə “Kömək Allahdandır, qələbə yaxın” sözləri təkəlduz tikməsi ilə qara ipək saplarla tikilmişdir. Bayrağa müxtəlif rəngli (qəhvəyi, açıq qəhvəyi və qızılı) ipək saplardan saçaq salınmışdır.

³⁴ Шопен И.И. Исторический памятник., с.161; с. 163; Simeon İrəvanlı. Cambr., s.137, 232.

³⁵ Bax: Simeon İrəvanlı. Cambr.,s.137,232; Шопен И.И. Исторический памятник., с.163; СМОМПК, вып.I, с.

olan *Güzgüli salon* və *Yay köşkü* 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan Qacar tərəfindən saray kompleksinə əlavə etdirilmiş və beləliklə bina memarlıq baxımından monumental saray binası kimi təkmilləşdirilmiş və tamamlanmışdır.³⁶ Şərqi nadir sənət incisi olan **İrəvan Xan sarayı** və yaxud **Sərdar sarayı** ermənilər tərəfindən 1918-ci ildə yerlə-yeksan edilmişdir.

*Azərbaycan türklərinə məxsus qədim məscid.
İrəvan qalasının içərisində idi.
Dübuə de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)*

³⁶bax: İrəvan xanlığı..., s.192-193.

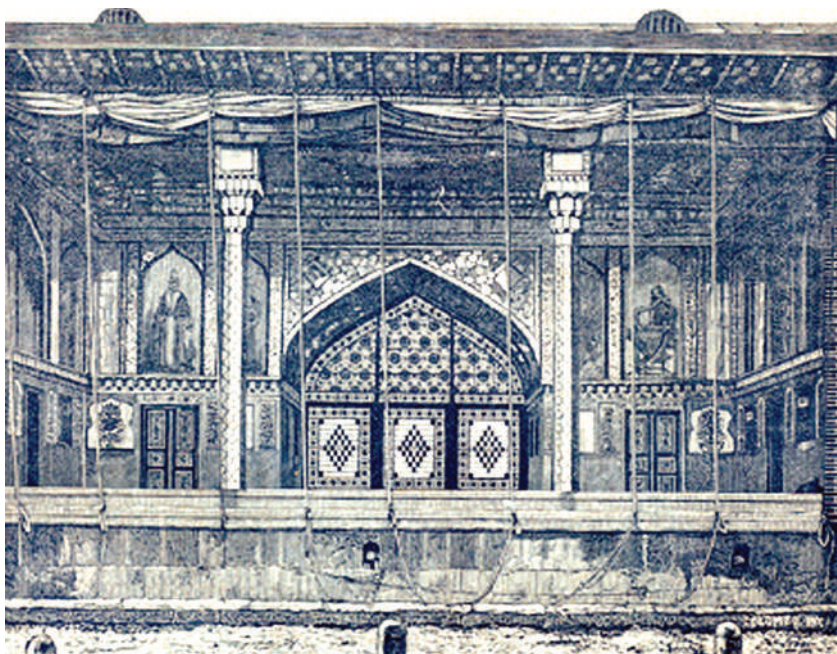
İrəvan məscidləri içərisində ən möhtəşəmi və Şərq memarlığının nadir nümunəsi hesab edilən Göy məscid də 1760-1768-ci illərdə *Hüseynəli xan Qacarın* hakimiyyəti dövründə inşa edilmişdi. Məscidin adı onun kərpicinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlı idi. Məscidin həyatında fəvvarəli daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi.³⁷ Bu məscid xalq arasında Göy məscid, yaxud Hüseynəli xan məscidi adlanırdı.

Göy məscid.

(Bax: *August von Haxthausen. Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian. London, 1854, p. 268*).

³⁷ Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с. 31.

*İrəvan Xan sarayının Güzgülü salonu. Rəssam Qriqori Qaqarin.
(Bax: Alişan Ğevond. Ayrarat (erməni dilində). Venesiya, 1890, s. 309.).*

1783-cü il noyabrın 9-da Hüseynəli xan Qacar vəfat etdi və onu böyük oğlu, 15 yaşlı **Qulaməli xan Qacar** (1783-1784) əvəz etdi.³⁸ Lakin, Qulaməli xanın hakimiyyəti uzun sürmədi. 1784-cü ilin yayında o sui-qəsd nəticəsində qətlə

³⁸ Шопен И.И. Исторический памятник., с.164; Армяно-русские отношения XVIII века. 1760-1800 гг. т. IV, ч. II, Ереван, 1990. Док. №172. с. 267; Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т. II, СПб., 1886, с. 40.

İrəvan xanının Yay köşkü.

(Bax: Kotzebue by Moritz Von. Narrative of a journey into Persia, in the suite of the imperial Russian embassy, in the year 1817.

London: 1819, p.126a).

yetirildi və taxta Hüseynəli xan Qacarın digər oğlu, 12 yaşlı **Məhəmməd Hüseyn xan Qacar** (1784-1805) çıxdı.³⁹

Qərb mənbələrində və ədəbiyyatında *Məhəmməd Hüseyn xan Qacar* haqda maraqlı məlumatlar verilir. H.Busse V.Zubovun 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşündən bəhs

³⁹Шопен И.И. Исторический памятник..., 164; Кавказский сборник (КС), т. XXIII. Тифлис, 1902, с.6; Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Москва, 1966, с. 205.

***Məhəmməd
Hüseyn xan Qacar
(1784-1805)***

*(Bax: G.Alişan. Ayrarat
(erməni dilində).
Venesiya, 1890, s.308.).*

edərkən bu İrəvan xanını ***Məhəmməd Hüseyn xanı Ziyad-oğlu***, mənbənin digər yerində isə ***Məhəmməd Hüseyn xan Qoyunlu*** şəklində təqdim edir, iri dodaqları olduğuna görə onun "*Dodaq*" ləqəbi daşdığı göstərilir.⁴⁰ G.Bornoutyan isə, Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı qacarların Qoyunlu (Ağca-qoyunlu – *red.*) boyuna aid edir və ana xətti ilə Ağca Məhəmməd xan Qacarın qohumu hesab edir.⁴¹ Q.P.Butkov da

⁴⁰ Busse H. History of Persia under Qajar rule, translated Hasan-e Fasa'i's "Farsnama-ye Naseri". New York, 1972, p.67,107-109; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.54.

⁴¹ Bournoutian G.A. The khanate of Erevan..., p.8; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.54.

Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın 1785-ci ildən hakimiyyətə gəlməsini bir daha təsdiq edir⁴².

1797-cı ildə Ağsa Məhəmməd şah Qacar "*Rusiya hərbiçiləri ilə əlaqə saxladığına görə*" İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı həbs edərək Tehrana göndərirdi.⁴³ Q.P.Butkova görə isə, İrəvan xanı *Məhəmməd Hüseyn xan* Ağsa Məhəmməd şahı itaətini bildirmək üçün onun yanına gəldiyi zaman, qohumu olmasına baxmayaraq, şah onu həbs edərək ailəsi ilə birlikdə Qəzvinə göndərirdi.⁴⁴ Bununla Ağsa Məhəmməd şah Qacar İrəvan xanlığını idarə etmək üçün öz yaxın adamlarını hakimiyyətə gətirməyə çalışdı. *Məhəmməd Hüseyn xanın* yerinə Ağsa Məhəmməd şah öz qardaşı – *Əliqulu xan Qacarı* İrəvan xanlığında hakimiyyətə gətirsə də⁴⁵ İrəvan xanlığının əhalisi üsyan qaldıraraq onu xanlıqdan qovdu.⁴⁶

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən *Həsən xan Makulu* İrəvan xanlığında hakimiyyəti ələ keçirsə də bu vəziyyət uzun sürmədi.⁴⁷ Ağsa Məhəmməd şah Qacarın

⁴² Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа 1722 по 1802 г. СПб., 1869. т. II, с.177.

⁴³ Шопен И.И. Исторический памятник..., 164.

⁴⁴ Бутков П.Г. Материалы для новой..., с.428; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı..., s.54.

⁴⁵ Шопен И.И. Исторический памятник..., 164; Бутков П.Г. Материалы для новой..., с.426; Bournoutian G.A. The khanate of Erevan..., p.9.

⁴⁶ Бутков П.Г. Материалы для новой..., с.431; Qriqoryan V.R. İrəvan xanlığı ..., s.185.

⁴⁷ Qriqoryan V.R. İrəvan xanlığı ..., s.185.

öldürülməsindən sonra hakimiyyəti ələ alan varisi *Fətəli şah Qacar* (1797-1834) *İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı* dərhal həbsdən azad etdi.⁴⁸ Üç aylıq hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan *Məhəmməd Hüseyn xan Qacar* geri qayıdaraq *İrəvan xanlığında* öz hakimiyyətini yenidən bərpa etdi.⁴⁹ Lakin, *Fətəli şah Qacarın* gözlədiyinin əksinə olaraq *Məhəmməd Hüseyn xan* ondan asılı olmaq istəmədi. Buna görə də, bir müddət sonra – 1805-ci ilin iyununda şahzadə *Abbas Mirzə Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı* həbs edib *İrana* göndərdi.⁵⁰

Dövrün ilk mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, *Məhəmməd Hüseyn xan Qacar* ikili mövqeyinə görə,⁵¹ digər məlumatda isə məhz *Osmanlı dövləti* ilə yaxın münasibətdə olduğu üçün (bu zaman *Qacarların Osmanlı dövləti* ilə münasibətləri pisləşmişdi – *red.*) vəzifəsindən kənarlaşdırıldı.⁵² Əslində *Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın* müstəqil siyasət yeritməsi *Qacarlar İranının hökmdarı Fətəli şahı* və şahzadə *Abbas Mirzəni* qane etmirdi. Onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün daim fürsət axtarırdılar və buna nail oldular.

⁴⁸ Bax: *İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı...*, s.55.

⁴⁹ Bax: Bournoutian G.A. The khanate of Erevan..., p.9.

⁵⁰ Акты, собранные Кавказкою Археографическою Комиссиею (АКАК), т. II. Тифлис, 1868, док. 1256, с.626.

⁵¹ Шопен И.И. Исторический памятник..., 167.

⁵² Bax: Bournoutian G.A. The khanate of Erevan..., p.14-15.

Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə İrəvan xanlığında *Pirqulu xan Qacar*⁵³ (1805),⁵⁴ *Mehdiqulu xan Qacar*⁵⁵ (1805-1806)⁵⁶ və *Marağalı Əhməd xan* (1806, avqust-oktyabr)⁵⁷ hakimiyyətə gəlsələr də onların hakimiyyəti uzun sürmədi.

Çox keçmədən İrəvan xanlığında yerli hakimiyyət yenidən möhkəmləndi və hakimiyyətə müstəqil İrəvan xanlığının sonuncu xanı *Hüseynqulu xan Qacar Qoyunlu* (1806, dekabr-1827, oktyabr) gəldi.⁵⁸ Qacarların Ağcaqoyunlu boyundan olan *Hüseynqulu xan Qacarın* atası vaxtilə İrəvan xanı olub. Fətəli xanın sarayında əyanların başçısı vəzifəsində çalışmış, Ağa Məhəmməd şah qətlə yetiriləndən sonra Fətəli şahın hakimiyyətdə möhkəmlənməsinə yaxın-

⁵³ *Pirqulu xan Qacar* isə əslində İrəvan xanı deyil, İrəvan şəhərinin hərbi rəisi olmuşdu. "Qarabağnamə" müəllifi Mir Mehdi Xəzani Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın Mehdiqulu xan Qacarla əvəz olunmasını təsdiq edir və Pirqulu Qacarı ordu sərkərdəsi kimi təqdim edir. Bax: Qarabağnamələr, II kitab. Bakı, 1991, s.156.

⁵⁴ Bax: Шопен И.И. Исторический памятник..., 167; Bournoutian G.A. The khanate of Erevan..., p.14-15.

⁵⁵ Bəzi mənbələrdə Mehdiqulu xan qacarların Dəvəli boyuna aid edilir. Bax: Brydges H.J. The dynasty..., p.193.

⁵⁶ Bax: АКАК, т. II., док, 1256, с.626; СМОМПК, вып. I, с.5; Bournoutian G.A. The khanate of Erevan..., p.14-15.

⁵⁷ СМОМПК, вып. I, с.5; Присоединение Восточной Армении к России. т. I. (1801-1813). (сб. док. под ред. Ц.П. Агаян). Ереван, 1972, с.368-3690.

⁵⁸ АКАК, т. III. Тифлис, 1869, док, 129, с.60-70; док, 424, с.232; Шопен И.И. Исторический памятник..., 167.

Xan sarayının qəbul otağı. Rəssam Qriqori Qaqarin.

dan kömək etmişdi. 1800-1802-ci illərdə Qəzvində paytaxta gedən yolun mühafizə dəstəsinin rəisi olmuş, şəxsi igidliyinə görə **“Qəzvini”** təxəllüsü almışdı. 1802-ci ildə əfşarlar arasında yaranan ixtişaşları yatırmaq üçün Xorasana göndərilmiş və beş il Xorasanı idarə etmişdi.⁵⁹ Fətəli şah İrəva-

⁵⁹ Bournoutian G.A. The khanate of Erevan..., p.17-18; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.56.

nın yeni xanı Hüseynqulu xan Qacara “sərdar” – yəni Araz çayının sol sahilindəki bütün hərbi qüvvələrin sərkərdəsi tituluunu verdi.⁶⁰ İrəvan sərdarı təyin edilən Hüseynqulu xan Qacara vilayətin bütün hərbi və mülkü hakimiyyəti verilməklə yanaşı, o çoxsaylı süvari və piyada qoşunla da təmin edildi.⁶¹ Məhz buna görə də dövrün mənbələrində sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacar “İrəvan sərdarı” kimi qeyd olunur.

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olan möhtəşəm *Sərdarabad* qalası 1815-1817-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacarin əmri ilə tikilmişdir. Bu möhtəşəm qala kvadrat şəklində idi. Fransız mühəndislərinin iştirakı ilə tikilən Sərdarabad qalasının ikiqat divarları, möhkəm qüllələri və darvazası var idi.

*İrəvan xanı
Hüseynqulu xan Qacar.
(1806-1827)*

⁶⁰ Bournoutian G.A. The khanate of Erevan..., p.17.

⁶¹ Brydges H.J. The dynasty..., p.295.

Sərdarabad qalasının ümumi görünüşü.

*İrəvan xanı
Hüseynqulu xan
Qacarın qardaşı
Həsən xan
Qacar*

Bu möhtəşəm qalanı da erməni vandalları yer üzündən silmişlər.

Hüseynqulu xan Qacarın qardaşı, “Aslanlar başı” fəxri adını daşıyan **Həsən xan Qacar** çar Rusiyası işğalçılarna qarşı aparılan mübarizədə İrəvan xanının ən yaxın silahdaşı idi.⁶²

İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalçıları tərəfindən alınması

(Вах: Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями) Книга I-V, СПб., 1904.).

⁶² Qarabağnamələr, II kitab, s.63; Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.III, вып.1-4, СПб., 1886. s.515; Nəcmi Nasir. Abbas Mirzə (XIX əsr Rusiya – İran – Azərbaycan münasibətləri). // Farscadan tərcümənin, ön sözü, izah və qeydlərin müəllifi, prof. Nazim Axundov. Bakı, 1993,s.96.

Azərbaycan vətənpərvərlərinə başçılıq edən İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan Qacar və qardaşı, *Aslanlar başı* titulu daşıyan Həsən xan Qacar 1827-ci ildə Rusiya işğalçılarına qarşı İrəvan və Sərdarabad qalalarının dəfələrlə qəhrəmancasına müdafiəsinə başçılıq etmişdilər.⁶³ Çar generalı Benkendorf qalanı təslim etmək tələbini rədd edən Həsən xanın nəvəsi Fətəli xan Qacar işğalçılara sərt və bir-mənalı cavab verdi: «*qalanı təslim etməkdənsə onun dağıntıları altında ölməyim yaxşıdı*».⁶⁴

Beləliklə, ilk mənbələrin məlumatları təsdiq edir ki, XIV əsrin sonlarından XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycan torpaqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Çuxursəd (İrəvan) vilayətini yerli Çuxursəd əmirləri və bəylərbəyləri idarə etmişlər. 1747-ci ildən 1827-ci ilə qədər bu ərazidə müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən biri – İrəvan xanlığı mövcud olmuşdur. Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığını Azərbaycanın yerli türk tayfalarının – Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Rumlu, Ustacılı, Əfşar, Qacar tayfasının nümayəndələri olan xanlar idarə etmişlər.

⁶³ Bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.308-352.

⁶⁴ Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.ІІІ, вып.1-4, СПб., 1886, с.304-305.

*İrəvan xanlığını idarə edən
Azərbaycan xanları:*

Mehdi xan Qasımlı (Əfşar)	(1747 - 1748)
Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı	(1748 - 1751)
Xəlil xan Özbək	(1751 - 1755)
Həsənəli xan Qacar	(1755 - 1759)
Hüseynəli xan Qacar	(1760 - 1783)
Qulaməli xan Qacar	(1783 - 1784)
Məhəmməd Hüseyn xan Qacar	(1784 - 1805)
Mehdiqulu xan Qacar	(1805 - 1806)
Əhməd xan Marağalı	(1806)
Hüseynqulu xan Qacar (Qoyunlu)	(1806 - 1827)

ÇUXURSƏD HAKİMLƏRİ VƏ İRƏVAN XANLARI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət
Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyələşdirdiyi "İrəvan xanlığının
tarixinə dair 4 adda broşürün nəşr olunması" layihəsi
çərçivəsində Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi tərəfindən nəşr edilmişdir.

Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi
AZ1065, Bakı., B.Bağirova küç., 7, m.29.
E-mail: mxanbabayeva@mail.ru. Mob. (055) 353-02-33
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutunun mətbəəsində çap edilmişdir.
Bakı şəh., H.Cavid pros., 125.